

եմիփորոններն ամփոփուած, բայց տակաւին նեղ են ու միակ խաչով մ'առաջակողման ծայրին վրայ ըստ հնոյն. լանջաց վրայ աւելի վար իջած, եւ ծայրը կախ կեղերոնէն⁽⁴⁾: Ակներեւ է հօդ՝ որ զարդեղ կատարելութեան ճանապարհին՝ վրայ է տակաւին եւ հասնելու մօտ: Նոյնպիսի է նաեւ Գր. Նազիանդացւոյն պարիսեան թիւ 510 գրչագրին սրբոց վրայ, գրուած 880—886 ամաց միջեւ՝ Բարսեղ Ա. կայսեր համար, որոց մէկ պատկերն յառաջ բերած է Դիհլ (624): Բայց ունի աւելի գեղեցկութիւն մը, զարդարուած բնական դակն երեք մեծ խաչերով, երկուքը լանջաց եւ երրորդը կախուած մասին վրայ: Նոյն ոճով է նաեւ մեր Լուսաւորչին Աղթամարի Ս. Խաչի քանդակին մէջ՝ Ժ դարու առաջին քառորդէն: Ատոնք ամէնը նոյնպէս որոշ շրջան մը կը ներկայացնեն, որոց առաջին մասին մէջ եմիփորոնը միախաչ է դեռ, եւ երկրորդին մէջ բազմախաչ:

Ժամանակի կարգով կը յաջորդեն Ս. Սոփիայի հայրապետներն 989 թուակառնէն, ինչպէս պիտի տեսնենք, որոց եմիփորոնն հասած է իւր վերջին կատարելութեան, լինելով աւելի լայն, պահելով խաչերուն թիւն ու մեծութիւնը, եւ լանջաց վրայ աւելի վեր բարձրացած, որոց մին է եւ մեր Լուսաւորչի: Այնուհետեւ հաստատուն կը քնայ այդ ոճը: Այսպէս յար եւ նման են ատոնց երկու սուրբեր Կիւսի Ս. Սոփիայի մէջ՝ իբր 1040էն, որոց ձեւերը կոչած է Դիհլ (503): Նոյնպէս մեծ բազմութիւն մը Ս. Եպիսկոպոսաց՝ Յայսմաւորին մէջ Բարսեղ Բ կայսեր, որ թագաւորեց 976—1025 տարիներուն: Դարձեալ տասնութինգ Ս. Եպիսկոպոսներ Քիոսի Նէա Մոնի (Նորավան) գիւղին Ս. Ղուկասու մէջ՝ ԺԱ դարու կիսէն, զորս հրատարակեց Յոնեստ Դիլ⁽⁵⁾, եւ ուրիշ շատեր՝ որ հետ գհետէ կը տեսնուին յոյն եւ հայ հնութեանց մէջ:

Յիշեալ օրինակաց մէջ ուրեմն ունինք եմիփորոնի զարգացման չորս աստիճաններ՝ որ իրարու կը յաջորդեն, եւ որոց երեքին ձեւերը կը տեսնուին նախորդ քրն-

նութեան մէջ յառաջ բերած չորս պատկերաց վրայ: Առաջին աստիճանին օրինակն է Հռաւեննայի Մաքսիմիանոսը. երկրորդին՝ Հին Ս. Աստուածածնի նկարը. երրորդին՝ Աղթամարի Լուսաւորչի: Եւ չորրորդին՝ Ս. Սոփիայի Լուսաւորչի, որոյ շարունակեալ նմանութիւնն է Կոստանդնի պահարանին Լուսաւորչին ալ:

Մինչ դեռ երկու դարեր Արեւելք եւ Արեւմուտք հաւասար կ'ընթանային զարդիս փոփոխութեանց մէջ, Ժ դարուն արեւմրտեան ձեւը կը սկսի հեռանալ արեւելեանէն. երկրին լայնութիւնը մեծապէս կը նեղնայ եւ պալիւնը կը ստանայ շրջանակի մը ձեւը, որ կը շրջապատէ իրանն ուսերուն քով՝ եւ ոչ վրայ, եւ ծայրերը կը կախէ լանջաց ու թիկանց կեղերոնէն: Այս ձեւն արդէն կ'երեւի Տրեւիրեայ գրատան 983ի մանրանկարի մը մէջ, Մեծն Գրիգոր պապի կենդանագրին վրայ⁽⁶⁾: Նոյնպէս Հռոմայ Ս. Կղեմէս եկեղեցւոյ որմանկարաց մէջ՝ ԺԱ դարէն, ուր ընդհակառակն անոր ստորերկրեայ եկեղեցւոյն նկարուց մէջ՝ որ Թ դարէն է, կը տեսնենք եմիփորոնը տակաւին Հին Աստուածածնի նոյն դարու պատկերաց կրածին ոճով⁽⁷⁾:

Արդ եմիփորոնի կիրարկութեան այդ հետ գհետէ զարգացումը չի ներեր խորհիլ՝ թէ հռաւեննան ու Ս. սոփիական ձեւերը կարենային իրարու հանդիպիլ ու միասին գործածուիլ 2 դարուն: Սովորութիւնք եկեղեցւոյ մէջ իրարու կը յաջորդեն, բայց չեն զուգադիպիր ու հակառակամարտի իրարու դէմ ծիսական հաւատարմութեան մէջ: Կայ հանդիպում մը, սակայն կարճատեւ՝ որ անցման շրջանն է. եւ հօդ ալ յուշիկ ու փոքր փոքր կը կատարուի փոփոխութիւնը, ոչ թէ ոստումներով, ինչպէս կը վկայեն մեր տե-

(4) W. de Grüneisen, *S.te Marie antique*, Հռոմ, 1911, տիւ. XXI-a եւն:

(5) Diez E. *Byzantin Mosaics in Greece*, Camb. 1931.

(6) *Arte cristiana*, 1942, 174.

(7) Wilpert, *Le pitture della chiesa primitiva di S. Clemente*, եւ այլք:

Եւ աւելի ամրացայ համոզմանս մէջ, հաստատուելով հետեւեալ դիտողութեանց վրայ: Անաշին՝ հնախօսութիւնը չէր կարող հակասել եւ արդարացնել եկեղեցական տարազի անհաւասար ձեւերու ժամանակացութիւնը ծիսական հաւասարութեան մէջ, որ կը տիրէր նախկին դարերուն: Երկրորդ՝ եթէ երկու հակառակ ձեւեր չէին կարող միանգամայն ապրիլ 2 դարուն, բայց միջին դարը կընար՝ եթէ ուղէր՝ ընդօրինակել հինն ու դնել նորին քով. բայց այդ ալ ճշգրտան կը կարօտի մեր խնդրոյն մէջ: Երրորդ՝ Ս. Սոփիայի միւս կենդանագիրք եւս զուրկ հնութենէ միւս Լուսաւորչին հետ Ժ դարէն են: Եւ չորրորդ՝ Հայոց հայրապետն արդարեւ Տրդատայ ազդեցութեամբ մտաւ հօն, եւ իւր ընդօրինակութիւնն է այն որ կայ եւ այլուր: Այս չորս կէտերը պիտի ջանամ հաստատել, խօսելով յատկապէս եմիփորոնի մասին, — որովհետեւ այս ալ բաւական է, — եւ զանց ընելով եկեղեցական տարազի միւս զանազանութիւնըն հին ու նոր ժամանակաց միջեւ, որոց ակնարկեցի նախորդ անգամ, եւ որոնք ունին ու կը պահեն իրենց կարեւորութիւնը:

Ա. — Բագմաթիւ չեն եմիփորոնաւոր եպիսկոպոսաց հնագոյն կենդանագիրք, որոց լինութեան ժամանակն յայտնի լինի, բայց գոհացուցիչ են, եւ աւելի արեւմտեան աշխարհէն: Իմ տեսածներս են Հռաւեննայի առաջնորդին Մաքսիմիանոսի պատկերը, զոր նախորդ քննութեանս մէջ յառաջ բերի, եւ որ կանգնած Ս. Վիտալիսի մէջ՝ Յուստինիանոսի քով, 2 դարէն է անկասկած. (եկեղեցին կառուցուած է նոյն դարու կիսուն): Ակնարկեցի նա եւ Հռոմայ Ս. Ագնիսի մէջ Քսիմաքոս եւ Ոնորիոս Ա. պապերուն կենդանագրոց, մին 2 դարու սկիզբներէն, եւ միւսն Եօթնորորդին երկրորդ քառորդէն, որոց եմիփորոնք հաւասար են հռաւեննականին, եւ որոց պատկերները կը տեսնուին Դիհլի⁽¹⁾, Բրաւունի⁽²⁾ եւ այլոց քով: Այդ երեք անձինքն ալ սրբեր չեն՝ որպէս զի յաջորդները նկարած լինէին. որով ի կենդանութեան իսկ կենդանագրուեր են, ինչպէս

կը համարուի հասարակօրէն: Յաւելունք ատոնց վրայ Ս. Մաւրոսի դէմքն (իբր 648) Լատերանու Ս. Վենանտիոս աղօթանոցին մէջ՝ մի եւ նոյն եմիփորոնով, յառաջ բերուած Դիհլէ (348). եւ բիւզանդական անուանի փղոսկրեայ քանդակ մը, Ստրէկովսկիէ ընծայուած 2 դարուն, որ կը պատկերէ սրբոց նշխարաց փոխադրութիւն մը⁽³⁾, (ըստ իրեն 552ին Կոստանդնուպոլսի մէջ կատարուածը, որուն կը հաւանի եւ Դիհլ, 303). եւ յորում երկու արքեպիսկոպոս կը կրեն եմիփորոնը նոյն ոճով:

Արդ այդ բոլոր պատկերաց մէջ եմիփորոնը կը ներկայանայ համաձեւ. այս ինքն է նեղ, եւ թոյլ անինամ կերպով ձգուած ուսերուն եւ լանջաց վրայ, կեղերունը գրեթէ մինչեւ մէջքն իջնելով, եւ ծայրերը ձախ կողմէն կախելով առջեւէն ու ետեւէն, եւ կրելով միակ խաչ մ'աջակողմեան ծայրին ստորոտը: Այս էր զարդիս 2-է դարերու ձեւն ու կերպը, հաւասար արեւմտեայց եւ արեւելեայց վրայ, որ հաւանօրէն շարունակուեցաւ մինչեւ Ը դար:

Հիմնովին տարբեր է միջնադարեանը՝ սովորութեան ու պատկերաց մէջ. լայն, համաչափ կոկուած պրկուած կրծոց վրայ, եւ բազմացած խաչերով՝ որոց երկուքը գետեղուած են լանջաց վրայ: Բայց հետ գհետէ կը հասնի այդ զարգացման, եւ բազմաթիւ են ատոր օրինակները: Առնունք անոնցմէ հնագոյնը, Հին Ս. Աստուածածնի մէջ ի Հռոմ, որ երկրաշարժէ քանդուած ու վերաշինուած է Թ դարուն՝ Լեւոն Դ պապէն (847—855), եւ նկարուած այլ եւ այլ ժամանակներ, ինչպէս ճշդեց ու հրատարակեց Վ. Գրիւնայսէն: Ուշագրաւ է հօն որմանկար մը, որ կը ներկայացնէ Հռոմայ հայրապետաց, յոյն Հարց ու պաղեստինացի նշանաւոր վանականաց շարք մ'երկուստեք Յիսուսի, որոց

(1) Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1925, էջ 347.

(2) G. Braun, *I paramenti sacri ecc.*, Torino, 1914, էջ 99, 132.

(3) Ձեւն ի Cabrol, *Dict. d'archéol. chrét.* II, 1413.

խօսակա՛ն տեսութիւնը նոր ու գեղեցիկ ապացոյց մը կը յաւելու ճարտարապետական փաստերուն վրայ»։ Տեսայ՝ որ համոզումս չէր խաբած զիս։

Նոյնը կը հաստատէ արդէն պատմութիւնն ալ։ 989ի երկրաշարժը, որ առաջինը չէր Բիւզանդիոնի կաթողիկէն խանդարելու, այնպիսի «ահաւոր դողդեմամբ» ցնցեց ոստանը, կը գրէ մերս Ստ. Ասողիկ, որ «մեծաշուք եւ բազմապայծառ զարդհրաշատեսիկ սեանց եւ պատկերաց եւ եկեղեցեաց մեծամեծաց կործանեալ փրկուածներ, եւ նոյն ինքն Սոփիայն՝ որ կաթողիկէն է, հերձանիւր պատառմամբ վերուստ ի վայր։ Վասն որոյ բազում ջան եղեւ արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց՝ առ ի վերստին նորոգել զայն», որոց գործակցեցաւ եւ մերս Տրդատ (Գ, Իէ)։ Ոչ միայն ճեղքեցաւ տաճարը, այլ ինչպէս կը գրէ Միքայէլ Կլիկաս՝ հետեւողութեամբ Յ. Սկիւրիցեսի, քաղաքին «բազում շինուածներ եւ տաճարներ կործանելով քաջբայութեան, եւ ի միջի այլոց Տիրոջ եկեղեցւոյն (Ս. Սոփիայի) մեծ կիսադնդին (գմբէթին) մէկ մասն ալ, զոր կայսրը (Բարսեղ) խնամով վերաշինեց» մեծ ծախսով⁽⁸⁾։ Լուսաւորիչ միւս վարդապետաց հետ կը գտնուի գմբէթին ներքին պատին վրայ, այնպէս որ ցնցումներն ու թօթափող աւերակներն ինքնին բաւական էին ապականելու զանոնք, եթէ կանխաւ ալ կային, եւ դուցէ ստիպելու կրկին հիւսել պատն ինքնին։ Եւ եթէ ներկայ խրճանկարուց յետնութիւնը՝ զոր կը նկատէ արուեստը, կը պահանջէ իրենց շինութիւնը կապել առթի մը հետ, յիշեալ քանդիչ երկրաշարժն է այդ, քան զոր վեր չի կրնար ելնել ատոնց գոյութիւնը, երբ եւ դնել ուզուի։

Վարդապետներդ միայն նոր շինուած չեն հօգ։ Տաճարիդ մասնագիտներէն Վ. Սալզենբերգը կը գրէ հետեւեալը։ Անոր «առաջին նկատելի նորոգութիւնն որ կը յիշուի, կատարուեցաւ Թ. դարուն երկրորդ կիսուն, Վասիլ մակեդոնացի կայսեր ժաւանակ, որ արեւմտեան եւ փլշելու վտանգին ենթարկուած գմբէթաբարձ կամարը

վերանորոգեց, եւ անոր վրայ զԱստուածածին եւ Պետրոս ու Պաւլոս առաքելները խճանկարել տուաւ⁽⁹⁾։ Հեղինակս այս տեղեկութիւնը կոչած է Դիւկանժի աշխատութենէն, որ հաւաքած է բիւզանդացի պատմաց բոլոր վկայութիւնքը քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի եւ Ս. Սոփիայի մասին։

Ուրիշ մասնագէտ մը՝ Վիտտեմոր՝ քննեց առանձնապէս տաճարին դրան թմբկին խճանկարը, որ կը ներկայացնէ Աստուածամայրը, երկուստեք ունենալով կանգուն՝ եկեղեցւոյն առաջին եւ երկրորդ կողմը Կոստանդինոս եւ Յուստինիակառուցող Կոստանդինոս, եւ Յուստինիակառուցող Կոստանդինոս, որ եւ է յիշատակութիւն չլինելով նախ քան ԺԲ դար, եւ միանգամայն հեռի գտնելով Կոստամայրը Կապադովկիոյ եւ Թեսաղոնիկէի հնագոյն խճանկարուց նմանութենէն, յարմար տեսաւ դնել զայն Ժ. դարու մօտ, Բարսեղ Բ կայսեր օրով, որոյ Յայսմաւուրի նկարուց կը մօտենայ⁽¹⁰⁾։ Մատենագիրդ չհամեմատեց զայն տաճարին ներքին խրճանկարուց հետ, համոզելով՝ զմեզ թէ չէր հաւատար եւ ոչ անոնց հնութեան, ինչպէս խօսած լինելու է իւր նախկին աշխատութեան մէջ, զոր ես չկարողացայ տեսնել։

Արդէն հասարակ դիտող միսկ կը նկատէ յիշեալ երկու կայսերաց տարադիւսն հաւատարութիւնն Յուստինիանոսի միւս կենդանագրին հետ, ժամանակակից իրեն, որ կայ Հռաւեննայի Ս. Վիտալիսի մէջ։ Նախ անման են թաղերը. եւ յետոյ՝ հռաւեննականը ծածկուած է կայսերական լայն քղամդին մէջ, ուր Սոփիային լոկ պատմութեանով է, եւ պարուրուած երկայն ու մուճանով է, որ կը դառնայ մարմնոյն շուրջ, ինչպէս կը զգենուին Բիւզանդիոնի կայսերք միջին դարուն։ Այնպէս չափ հեռի են իրարմէ երկու արքայական

(8) Տպ. ի Վենետիկ, 1729, էջ 237։

(9) W. Salzenberg, Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel, Berlin, 1854, էջ 15.

(10) T. Whittemore, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. The Mosaics of the Southern Vestibule, Oxford, 1936, էջ 30-3.

սած միջնադարեան օրինակները։ Որով Լուսաւորչին ու միւս միջնադարեանց եմիփորոնին՝ զնդասեղներով կանոնաւորուած, խաչադարձուած (ու կատարելագործուած կերպը բացարձակապէս չէր կարող հանդիպել Զ. դարուն ու զուգընթեանալ նոյն շրջանի անսեթեւեթ սովորութեան հետ, եւ յետոյն չկայ ոչ մի օրինակ հնութեանց մէջ։

Թողունք որ հօս պահ մը խօսի նա եւ սրբազան հանդերձից քաջամասն ժամանագէտ մը, Բրաւուն՝ զոր վերն յիշեցինք։ «Շատ հետաքննական է, կ'ըսէ նա, պալիոնի (այսինքն եմիփորոնի) ձեւին դարձացման պատմութիւնը... Արդէն է դարուն՝ մանաւանդ թէ Զին՝ սպիտակ պատառի պարզ երկը մէջ։ Կը դրուէր ուսերուն, ծոծրակին ու լանջին վրայ, այնպէս որ ձախ կողմէն ծայրերէն մին կը կախուէր առջեւէն եւ միւսն ետեւէն. (եւ կը յղէ Գալիմաքոսի կենդանագրին)։ Ի սկզբան դայն հաստատող զնդասեղներ չէին գործածեր. ատոնք կիրարկութեան մօտն լոկ Ը. դարու ընթացքին, եւ հաւանօրէն պալիոնը դնելու նոր ձեւի մը հետ, որոյ համեմատ երկու ծայրերը կը կախուէին ոչ եւս մէկ կողմէն, այլ կրծոց ու թիկանց կեդրոնէն, ինչ որ կը պահանջէր զնդասեղներու գործածութիւնը։ Այս նորութիւնն ինքեան աննշան բան մը, բայց առաջին քայլն էր պալիոնին ամբողջական ալափոխութեան մը... եւ նախ արտաքոյ Հռոմայ, ուր պալիոնն Թ. դարուն, ինչպէս կը թուի, ունէր արդէն հաստատուն ձեւ մը» (131-32)։ Այսպէս հեղինակս կը ճառէ այն իրականութեան մասին, զոր մեք նկատեցինք շօշափիւր օրինակաց վրայ։

Բ. — Ըսինք՝ թէ առաջին շրջանի եւ միջնադարեան ձեւերը չէին կարող զուգարկել Զ. դարուն. բայց հնարաւոր էր այդ միջին դարուն, ոչ կիրարկութեան, այլ թէ շատ՝ արուեստի մէջ, ընդօրինակութեամբ հին նկարներէն։ Սակայն ես բնաւ չհանդիպեցայ այդպիսի ճշգրտահան յառաջբերութեան մը։ Գալով Բ. Բարսի Յայսմաւուրի ձեւերուն, անոնց բոլորին եմիփորոններն

հաւասար են կազմով ու կիրարկութեան եղանակով, բայց փոքր զանազանութեամբ միւրաբու մէջ։ Այսպէս անոր սրբոց մեծագոյն մասին եմիփորոնը, — որոց մէջ եւ Լուսաւորչին (տխ. 74) — եւ Նէա Մոնեայ Ս. Ղուկասու եպիսկոպոսացը, կը կախուի ձախ կողմէն՝ փոխանակ լանջաց կեդրոնէն, ուր ընդհակառակն Յայսմաւուրին մէկ մասը (տխ. 46, 136, 154, 160, 277) եւ Ս. Սոփիայի վարդապետք կեդրոնէն կը կախեն։

Սակայն կողմնակիղ միակ նմանութիւնն է հնագոյն շրջանի դրութեան հետ, եւ ուրիշ ամէն հանգամանօք իրենց եմիփորոնք հաւասար են միջնադարեանց. որով չէ կարելի շրջաններու շփոթութիւն տեսնել այդ տեղ։ Գնդասեղի մը պակասն է միայն՝ որ եմիփորոնին ծայրը մեկուսի կը բռնէ։ Կ'երեւի՝ թէ արդիւնք է սովորութեանց տարբերութեան՝ քան նկարչաց քմաց, որ նոյնպէս իւր բաժինն ունի Յայսմաւուրին մէջ, եմիփորոնին ծայրերը ձախ ուսին վերեւ հակառակ ձեւերով հանդուցանելով իրարու վրայ։ Պէտք է նկատել՝ որ հինգ նկարիչներ աշխատած են այդ գրչագրին մէջ։ Կը կրկնեմ՝ եմիփորոնի այս զանազանութիւնը ոչինչ կը գորեն անոր միւս կարեւորագոյն հանգամանաց քով, որ են լայնութիւնը, խաչերը, եւ ամփոփումն կրծոց վրայ, յորս հաւասար են նոյն շրջանի բոլոր նկարները, եւ որոցմով կը հեռանան հին ձեւերէն։

Գ. — Ս. Սոփիայի խճանկարուց ժամանակի մասին խօսակցութիւն մ'ունեցայ Վենետիկոյ Ս. Մարկոս տաճարին խնամակալ, Իտալիոյ ձեմարանին անդամ եւ բիւզանդագէտ Լուդուիկ Մարանդոնի ճարտարագիտին հետ, որ հրաւիրուեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս՝ Ս. Սոփիայի խճանկարուց բացման առթիւ։ Յայտնեցի իրեն տեսութիւնս, եւ թէ չէի հաւատար Յուստինիանոսի դաստակերտին խճանկարուց հնութեան։ «Կատարեալ իրաւունք ունիք, ըսաւ ինձ։ Բոլոր մասնագիտաց համոզումն է՝ թէ այդ նկարք՝ երեք կամ չորս կտորներէ զատ՝ Ժ-ԺԱ դարերու գործեր են, իսկ գաւթին աւելի անագան։ Եւ ձեր հնա-

ՇԷՅՔՍԲԻՐ¹ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԵՒ ՆՈՐ ՓՈՐՁԻ ՄԸ ՓՈՔՐԻԿ ՆՄՈՅՇԸ

Հոս կը հրատարակենք մեր ընթերցողներուն հետաքրքրութեան համար Շէյքսպիրի Մակբեթէն հայերէն թարգմանութեան նոր փորձ մը, կատարուած գեղարուեստական նախառնով բուն ընթերի վրայէն եւ համեմատուած ուրիշ թարգմանութիւններու հետ :

Տիեզերահռչակ թատերադրին ողբերգութիւնները միշտ եւ ամէն ժամանակի համար թարմութիւն ունին եւ աղբիւր են ներշնչութի ու նմանութեան: Մեր մէջ եղած թարգմանութիւնները սակայն՝ այդ մեծ բանաստեղծին արտայայտութեան հօր շնորհ, դադափարներու զօրութիւնն ու թոխջը, զգացումներու կենդանութիւնն ու ջերմութիւնը, հոգեբանական աղբեցիկ տեսարաններու գեղեցկութիւնը եւ կամ սարսափը կարծես չեն տար մեզի՝ լեզուական վայելուչ ու տաղաչափական խիստ, կշռուած՝ ձեւի պակասէն: Եւրոպացիները աւելի ճաշակաւոր թարգմանութիւններ ունին:

Մեզի ծանօթ Շէշքսպիրի հայ գլխավոր թարգմանիչներն եղան Յովհաննէս Խան Մասեհեան եւ Ստ. Մալխասեանց։ սա առելի հետամուտ եղաւ տալու վայելուչ ձեւ մը նոյնիսկ փորձն ընելով հայկական չափով վերածելու (ինչպէս Մակբեթ ողբերգութիւնը), բայց անյաջող, նախ՝ այդ չափին դժուարութեան պատճառաւ՝ որուն կշռոյթի եւ ներդաշնակութեան դադանիքը, կարելի է ըսել, զայն հնարող Բաղրատունիին մէջ մնաց միայն, ու երկրորդ արեւելահայ բարբառին համար՝ որ չունի արեւմտահայերէնի զօրութիւնը։ Բացի այս երկու թարգմանիչներէն 1880ին Ստեփանոս Սուլխանեանց արձակ եւ արեւելահայ բարբառով հայացուց Օթելլոն, Յովհաննէս Լալայեան զերմաներէնի վրայէն թարգմանեց 1888ին Զուր տեղ մեծ աղմուկ կատակերգութիւնը, Սենեքերիմ թարգմանի 1889ին Համլէթը դարձեալ արեւելահայ բարբառով եւ արձակ։ Իսկ արեւմտահայերու քով Ա. Կ. Տէտէեան 1866ին արձակ թարգմանեց Իսկ արեւմտահայերու քով Ա. Կ. Տէտէեան 1866ին արձակ թարգմանեց Իսկ արեւմտահայերու քով Ա. Կ. Տէտէեան 1866ին արձակ թարգմանեց Իսկ արեւմտահայերու քով Ա. Կ. Տէտէեան 1866ին արձակ թարգմանեց

Հոռուքն եւ ձիւկիդդա, Արթագի Համբարգարթան 1886ին Աստղիկ եւ Ադո-
նիսը, Գարեգին Յ. Բաբաղեան 1899ին Համլէթը, հուսկ Մաթիլտ Գ. Պադ-
տասարեան Յուլիս կեսաբը՝ նմանապէս արձակ։ Իսկ Հ. Ա. Քասքանտիլեան
1878ին դրաբար հայկական չափով թարգմանեց Մակբեթը։ Սովիեթական Հա-
յաստանի մէջ դրական նոր զարթօնքի շրջանին նոր տպագրութեամբ հրատա-
րակուեցան Յովհաննէս Մասեհեանի Մակբեթ (1934) թարգմանութիւնը՝ Ալա-
զանի, եւ Համլէթը՝ (1936) Վահան Թոթովենցի խմբագրութեամբ։

Եղած թարգմանութիւնները կը ցուցնեն թէ Շէյքսպիրով գրաւած են աւելի արեւելահայերը, իսկ արեւմտահայերս կը պարծինք դեռ մինչև այսօր ալ միայն Պետրոս Աղամեանի պէս Շէյքսպիրեան արուեստագէտ գերասանով։ Երանի թէ ժամանակին Հ. Ա. Ղազիրկեան՝ մեղի տուած ըլլար լիակատար թարգմանութիւնը անգլիացի անմահ թատերագրին ողբերգութիւններուն ու ատով թատերական ճիւղի մշակումին ջերմ հոսանք մը մտնէր մեր մէջ։

Շէյքսպիրի բազմաթիւ ողբերգութիւններէն առէնէն նշանաւորները եր
արտագրութեան երրորդ շրջանին (1601-1607) գրուածներն են, որոնց մէջ
լատ վիլիամ Հազլիտի քննադատութեան դեղեցիկէ Մակբէթը զօրեղ երեւա-
կայութեան տեսակէտով, Համլէթը մտածութեան, զաղափարի եւ զգացում-
ներիւ նուրբ արտայայտութեան համար, Օթելլոյ եւ Արքայ Լիր աշխոյժ գոր-

ձեւերդ, որչափ դրեթէ մեր Լուսաւորչին
միւս հնրէն: Նկարչութեան մէջ ծանօթ
անժամութիւնն է որ կը ստեղծէ զգեստուց
այդ զանազանութիւնը մի եւ նոյն անձանց
վրայ, տալով մեղ անխախտ փաստեր ժա-
մանակի տարբերութեան՝ որ կայ անոնց
միջեւ:

Անուանի բիւզանդագէտը Կ. Դիհլ ընդ-
լայնեց իւր տեսութիւնը Ս. Ստիլիանի խը-
ճանկարուց ամբողջութեան վրայ, եւ ը-
սաւ. «Քաջ կը տեսնուի՝ որ Սրբոց ու
Մարգարէից մեծ դէմքերը, ինչպէս եւ
արքայական՝ դրան թմբկին դեղեցիկ խը-
ճանկարը, կը պատկանին յետնագոյն ժա-
մանակի մը»⁽¹¹⁾։ Եւ այլուր ուղղակի յան-
դեցաւ մեր եղրակացութեան, նոյն ինքն
ծանօթ շարժին հետ կապելով այդ կեն-
դանագրերը։ «989ին երկրաշարժի մը
պատճառաւ, կը գրէ, հարկ եղաւ վերա-
շինել մեծ՝ զմբեթը, եւ այդ առթիւ վերըս-
տին զարդանկարեցին զայն։ . . Կողմնա-
կան մեծ կամարաց՝ ներքին որմերուն վը-
րայ՝ պատուհանաց՝ միջեւ՝ դրուեցան մար-
դարէք, եւ աւելի վար՝ կամարաց ներքեւ՝
Եկեղեցւոյ մեծ վարդապետները»⁽¹²⁾։ Հա-
զիւ երկու նկար կը գտնէ տաճարին մէջ՝
որ կարեւորն հանուիլ ի Զ՝ դար, եւ որոնք
կապ չունին տարազի խնդրոյն հետ. եւ
ուրիշներ նա եւ յետ ժ դարուն⁽¹³⁾։

Այսպէս հնախօսութիւնը, արուեստն ու պատմութիւնը կը միաբանին՝ Կոստանդնուպոլսի կաթողիկէին Լուսաւորիչն յարակից սրբոց հետ բերելու ի միջին դար, իրաւունք չտալով հակառակ խորհիլ անոնց մասին, առ որ ոչ ինչ կայ դրական՝ որուն կարելի լինի յենուլ:

Դ. — Եթէ գիտութեան ձայնը չի ներեր
Ժ դարէն վեր տանիլ Յուստինիանոսի դաս-
տակերտին հայրապետաց խումբը, եւ եթէ
գմբէթին կործանումն յառաջ պիտի բերէր
քանդումն ալ նախկին նկարուց՝ եթէ կա-
յին, եւ ստիպէր անոնց վերաշինութիւնը
տաճարին նորոգութեան հետ, եւ այդ նո-
րոգութեան մասնակից եղաւ հայազգին
Տրդատ, շատ բնական կը լինի իրեն ազ-
դեցութեան վերադրել նա եւ մեր առաքե-
լոյն խճանկարումն հօն, նկատելով՝ որ

Յուճապ մտքէն ալդ հայայտոյն հակառակութեան շրջանին դժուարաւ կրնար ծնանիլ Հայոց ալդպիտի պատիւ մ'ընելու գաղափարը :

Իրաւա է՝ թէ վերայիշեալ Նէա Մոնեայ Ս. Ղուկասու մէջ ալ նկարուած է Լուսաւորիչը (տխ. 28), եւ հօն դիւրին էր հայ ձեռքին մերձեցումը, կամ թէ ապացոյց չունինք, թէ եւ այդ ձեռքը չատ տեղեր հասեր է արտաքոյ Հայաստանի, ինչպէս յայտնի է մասնագիտաց: Սակայն Ս. Ղուկասու պարագայն իւր մեկնութիւնն ունի: Զննելով տեսայ՝ որ Ս. Սոփիայի վեց եպիսկոպոսներէն հինգը (որոց մին է մերն ալ) տարուեր խառնուեր են նոյն եկեղեցւոյն սրբոց մէջ: Անոր արուեստագէտը փոխեր եւ իրեններուն հաւասարեցուցեր է այդ հայրապետաց եմփորոնները, անոնց կախ ծայրը լանջին կեդրոնէն փոխադրելով ձախ կողմը, եւ անփոփոխ պահեր է Լուսաւորչինը միայն: Կը հետեւի՝ որ նոյն եկեղեցւոյն կերտողաց ինքնաստեղծ գիւտը չէր մեր հայրապետը, որ այդ պարագային հաւասար պիտի լինէր այլոց, այլ միւս չորսին հետ փոխառութիւն մ'էր Բիւզանդիոնի կաթողիկէէն, եւ անոր եմփորոնը խղճի մտօք պահուած նախնական ձեւին մէջ, նկատելով իւր հայութիւնն ու տարբեր ծիսի պատկանիւր:

Ակնարկեցինք Լուսաուորչի կենդանա-
գրութեան նա եւ Բարսղի Յայսմաուորին
մէջ (տխ. 74) : Բայց հօգ նկարիչներն
ունէին իրենց առջեւ բոլոր սրբոց վար-
քերը, եւ անոնց մէջ Հայոց առաքելոյն
ալ, որ ի վաղուց անցած էր նոյն մատենին
մէջ, եւ իրենք հարկադրուած էին կենդա-
նադրել եւ զայն ամենուն հետ, առանց
դիտաւորութեան մեր պողին յատուկ պա-
տիւ մ'ընծայելու, ինչպէս պիտի լինէր Ս.
Սովորայի մէջ կենդանադրութեամբ, եթէ
ասոր նախաձեռնութիւնն Յունաց լինէր,
եւ ոչ Տրդատայ, ինչպէս հաւատացած եմ :

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

(11) Ch. Diehl, *Justinien*, Paris, 481-82.

(12) Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 506.

(13) *Ukuq*, 163-64, 506: